

УДК [94:338, 439.02] (477)

Мазур О.О., Черкаський національний університет

Мазур Оксана Олександрівна (1975 р.н.). У 2000 р. закінчила історичний факультет Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького з відзнакою. Аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету. Тема кандидатської дисертації: "Продовольча програма 1982 року в Україні".

Причини загострення продовольчого питання в Україні в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст.

У статті аналізуються об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення і загострення продовольчого питання в Україні в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. На основі статистичних даних висвітлюються глибинні процеси і тенденції в розвитку аграрного сектора України, які призвели до значного зниження економічної ефективності сільськогосподарського виробництва у вказаній період. Особлива увага зосереджується на недоліках у використанні капіталовкладень, основних фондів, земельних угідь, а також на висвітленні диспропорцій як в галузевій структурі сільськогосподарського виробництва, так і у внутрішньогалузевій структурі землеробства та тваринництва.

In article the objective and subjective reasons of occurrence and an aggravation of a food question in Ukraine are analyzed at the end of 70 – in the beginning of 80th years of XX centuries. On the basis of the statistical data global processes and tendencies in development of agrarian sector of Ukraine which have resulted in significant reduction of economic efficiency of an agricultural production in the specified period are covered. The especial attention is focused to lacks of use of capital investments, a fixed capital, ground resources, and also on illumination of disproportions both in branch structure of an agricultural production, and in internal structure of agriculture and animal industries.

Як свідчить історичний досвід, в усі часи аграрне питання і пов'язані з ним продовольчі проблеми були і залишаються вузловими під час вирішення завдань успішного розвитку економіки будь-якої країни. Особливої актуальності продовольче питання в Україні набуло в сучасних умовах, оскільки у сполученні з фінансовою кризою, розвалом промисловості і ростом безробіття, незабезпеченість продуктами харчування може привести до великих соціальних потрясінь, а також до втрати продовольчої безпеки

країни. Тому глибоке вивчення причин загострення дефіциту продовольства в Україні в кінці 70-х – на поч. 80-х років заслуговує уваги не лише з історико-пізнавального боку, але й в плані використання набутого досвіду на власному терені.

Історична література кінця 70-х – поч. 80-х років ґрунтовно вивчала проблему оптимізації продовольчого комплексу країни. Ґрунтовністю і зваженістю вирізняються праці П.Паскаря, М.М.Макеенка [1], Ю.П.Лебединського [2],

Е.Н.Крилатих [3]. Однак відверта обережність авторів у значній мірі позначилась на об'єктивності, а отже, і науковій цінності цих робіт. Більшість нагальних проблем АПК в них замовчується.

Прийняття Продовольчої програми 1982 р. привело до появи потужного пластиу присвяченої їй літератури. В більшості праць з цієї тематики причини, які призвели до необхідності запровадження програми, аналізуються досить побіжно, стан сільського господарства в 70-х роках висвітлюється більше для контраста з грандіозними планами програми. Серед таких робіт слід відмітити праці: А.І.Степанова [4], В.А.Тихонова [5], А.В.Погорілого [6].

Вже в нових політичних умовах розпочався новий етап дослідження широкого кола питань продовольчої проблеми. Низка праць про проблеми українського села 70-80-х років виходить з-під пера П.П.Панченка [7], М.І.Бушина [8], П.В.Веденичева [9]. Цінними їх сторонами є актуальність, достовірність.

Значну і важливу роботу по дослідженням продовольчої кризи кінця 70-х – поч. 80-х років і спроби її розв'язання було пророблено Київським Науково-дослідним економічним інститутом. З цього приводу було видано ряд збірників наукових праць [10], головними характерними рисами яких є оперативність і ґрунтовність.

Широке коло цінних матеріалів з проблемами дослідження містять в собі статистичні щорічники по народному господарству Української РСР [11], статистичні збірники з питань сільського господарства Центрального статистичного управління Української РСР [12].

Кінець 70-х – поч. 80-х років був періодом нагромадження кризових явищ у сільському господарстві України. П'ятирічні завдання розвитку сільського господарства як в 1971-1975, так і в 1976-1980 роках зазнали провалу. В результаті темпи зростання сільськогосподарського виробництва в другій половині 70-х років знизилися вдвічі. Середньорічний приріст виробництва валової сільськогосподарської продукції в 1971-1975 роках в Україні становив 16%, а в 1976-1980 рр. – знизився до 8% [13]. Злочинна політика замовчування реального становища й прорахунки в аграрній політиці призвели до загострення продовольчої проблеми в Україні на початку 80-х років.

Калорійність щоденно спожитих продуктів харчування в УРСР була достатньою для забезпечення нормальної життєдіяльності людини

(3443 ккал) [14], а от за структурою раціон харчування був ще далекий від раціональних норм. Рівень споживання хлібопродуктів, цукру, картоплі, макаронних виробів був більшим, ніж в багатьох розвинених країнах світу. Однак м'ясними, молочними продуктами, овочами та фруктами населення не було забезпечене в асортименті і в достатній кількості – у відповідності з науково обґрунтованою нормою споживання.

Поліпшення харчування вимагало й зростання грошових прибутків населення. Якщо в 1965 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в народному господарстві УРСР складала 94 руб., то в 1982 році – 163 руб., у робітників колгоспів вона збільшилась з 50 до 113 руб. [15]. Зросли також розміри стипендій, пенсій (з 37,1 до 67 руб. у службовців, і з 12,5 до 36,6 руб. – у колгоспників [16]). Всього грошові прибутки населення збільшились в 2,5 раза, а об'єм сільськогосподарської продукції – в 1,5 рази. За вказаній період середньорічний приріст населення склав біля 1%, збільшення об'ємів сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення – 1,7%, а грошові прибутки в середньому на душу населення зростали щорічно на 4,6% [17].

Важливою обставиною загострення продовольчої ситуації були глибокі зрушення в структурі зайнятості. Протягом 1965-1980 років відбувалося швидке зростання кількості зайнятих в неземлеробських (промисловість, будівництво, сфера обслуговування) галузях народного господарства – більш ніж на 42% [18]. Відповідно питома вага зайнятих в сільському господарстві постійно знижувалась – з 7241 тис. чол. у 1965 до 5690 тис. чол. у 1982 р. Кількість сільського населення за 1965-1982 роки зменшилась з 22,4 до 18,5 млн. чол., а його частка – з 47 до 36% [19].

Також треба враховувати й те, що не все сільське населення було зайняте сільськогосподарською працею. Логічно також, що одночасно з цими процесами відбувається й зменшення обсягів виробництва сільгосппродукції в особистих господарствах сільських жителів. Слід зазначити, що 35% господарств сільських жителів на 1980 рік не мали взагалі ніякої худоби, 53% – великої рогатої худоби, 53% – свиней. Поголів'я худоби в особистому користуванні за 1975-1982 роки зменшилося на 626 тис. голів, зокрема корів – на 685 тис. [20].

Частка оплати праці натурою скорочувалась. Введена в 1966 р. гарантована оплата праці кол-

госпніків перетворилася в основному в грошову оплату. Тому мешканці села все частіше стають покупцями в роздрібній торговій мережі. Отже, люди, які щойно самі були виробниками продовольчої продукції, перетворилися в потенційних покупців цієї продукції. В результаті, кількість покупців продовольчої продукції зростала значно швидше, ніж загальна чисельність населення республіки.

Загострення продовольчої проблеми також було пов'язане з недостатнім рівнем виробництва непродовольчих товарів народного споживання та слабким розвитком сфери послуг. Плато-спроможний попит на якісні меблі, вовняні вироби, шкіряне взуття сучасних моделей, засоби автомототранспорту зростав набагато швидше, ніж їхня пропозиція. Збільшувався попит на житло та будівельні матеріали.

В результаті утворилася диспропорція між плато-спроможним попитом та темпами зростання виробництва і поставок продовольчих товарів високої якості. Очевидно, що головною причиною такого становища були недостатні темпи зростання сільськогосподарського виробництва. З багатьох видів продукції сільського господарства на початку 80-х років в Україні спостерігалось не лише зниження рівня його зростання, але й абсолютне скорочення його обсягів. Так, виробництво зерна зменшилось з 43,2 млн. т в середньому за рік протягом 1976-1980 років до 41,9 млн. т в 1982 році, цукрового буряку – відповідно з 53,9 до 42,3 млн. т, соняшнику – з 2,4 до 2,3, овочів – з 7,6 до 7,4 млн. т [21]. За 1975-1980 роки виробництво м'яса, молока, фруктів, деяких видів овочів на душу населення не лише не збільшилося, а навіть скоротилося.

Діюча система управління АПК була надто громіздкою і багатоступеневою, що призводило до надмірного розростання управлінського апарату, створювало паралелізм і дублювання в керівництві. Агропромом керували міністерства сільського господарства, радгоспів, плодоовочевого господарства, харчової промисловості, м'ясної та молочної промисловості, рибного господарства, заготівель, сільського будівництва, Державний комітет по лісовому господарству. Виробниче обслуговування здійснювали Держком-сільгосптехніка, Мінвод, Сільгоспхімія. Неузгодженість економічних інтересів цих відомств призводила до недобросовісного виконання ними своїх обов'язків, до викачування коштів з колгоспів та радгоспів. Господарствам республі-

ки нав'язувалися дріб'язкова опіка й адміністрування, господарські керівники підмінювались апаратниками, недостатньо обізнаними в сільському господарстві. В результаті керівники відучувалися мислити, проявляти ініціативу, що оберталося для господарств збільшенням втрат сільгосппродукції. А відомчість і міжгалузева роз'єднаність гальмували розвиток сільського господарства.

На зниження ефективності сільськогосподарського виробництва впливали серйозні недоліки у використанні капіталовкладень, основних фондів, земельних угідь. Темпи росту виробничого потенціалу сільського господарства значно перевищували темпи збільшення об'ємів виробництва, що свідчило про низьку віддачу матеріально-технічних ресурсів. Валова продукція сільського господарства у всіх категоріях господарств за 1976-1980 роки проти 1971-1975 рр. збільшилася на 8%, а матеріально-грошові витрати в розрахунку на 1 руб. валової продукції збільшились в десятій п'ятирічці порівняно з восьмою в 1,8 раза [22]. Фондовіддача в середньому обчисленні знизилася за десяту п'ятирічку на чверть.

Протягом 70-х років в Україні прогресувала тенденція зниження рентабельності колгоспно-радгоспного виробництва. Так, у 1971-1975 роках рентабельність колгоспного виробництва становила 25,5%, у 1975 р. – 17,6, а у 1981 році – 6,7% [23]. Такий стан сільського господарства був наслідком тих форм та методів господарювання, які склалися за часів формування адміністративно-командної системи управління, коли за рахунок нього розвивалися інші галузі народного господарства.

Підтверджувала це й державна інвестиційна політика. На початку 80-х років АПК давав третину національного доходу республіки, а одержував 18% централізованих капіталовкладень. Спотвореними були також відносини центру й республік. На основі загальносоюзного поділу праці АПК УРСР в середньому на початку 80-х років виробляв зерна – 24%, цукрового буряку – 58,7, соняшнику – 46,7, м'яса – 22,7, молока – 23,1, цукру-піску – 55,2% [24]. У відповідь же потреби колгоспів та радгоспів України в техніці та мінеральних добривах задоволялися лише на третину, а іноді і менше. Парк сільськогосподарських машин оновлювався дуже повільно, що підривало матеріально-технічну базу господарств.

Відносини між аграрним виробництвом і переробними галузями складалися на користь

останніх. Діяв пресинг низьких цін на сільськогосподарську продукцію. Протягом 70-х років ціни на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, паливно-мастильні і будівельні матеріали, насіння значно зросли, а закупівельні ціни на продукцію сільського господарства залишилися незмінними.

На початку 70-х років агропромисловим комплексом УРСР було взято курс на посилення інтенсивних факторів, під що була підведена відповідна матеріальна основа (18655 млн. руб. за 1971-1975 роки і 22394 млн. руб. за 1976-1980 роки) [25]. А одним із основних шляхів підвищення економічної ефективності виділених коштів було вдосконалення планування капіталовкладень.

В республіці на той час склалася практика розподілу капітальних вкладень по областях сільськогосподарськими міністерствами та відомствами, виходячи із доведених до них лімітів. Однак в житті розподіл по областях здійснювався вольовими, суб'єктивними рішеннями – не пропорційно росту виробництва продукції і не оптимально, що призводило, з одного боку, до відставання певних областей в рівні фондооснащеності та фондоозброєності, забезпеченості капіталовкладеннями і, як результат, до відставання рівня виробництва, а з іншого – до того, що окремі області отримували в 2-2,5 раза більше капіталовкладень. Наприклад, у Кримській області на гектар сільгоспугідь припадало основних фондів в 2,2 раза більше, ніж у Миколаївській, а в Київській – майже вдвічі більше, ніж в Кіровоградській [26].

З метою інтенсифікації сільського господарства в 70-х роках було взято курс на проведення технічного переоснащення галузі. За період з 1970 по 1975 роки в Україні почали діяти 22 нових підприємства сільськогосподарського машинобудування. На кінець 1975 р. сільськогосподарську техніку випускали 214 спеціалізованих і 700 підприємств інших галузей промисловості. За ці роки було створено 167 нових марок сільгоспмашин, 70 моделей тракторів, автомашин, впроваджено 1600 потоково-механізованих ліній. Незважаючи на такі здобутки, рівень фондооснащеності та фондоозброєності сільського господарства був нижчим від технологічних потреб виробництва (фондозабезпеченість на 1981 рік по Українській РСР складала 115,6 тис. руб. основних фондів сільськогосподарського призначення в розрахунку на 100 га сільгоспу-

гідь; фондоозброєність праці – 8395 руб. основних фондів сільськогосподарського призначення на одного середньорічного робітника) [27], що являлося причиною низькоефективного використання наявного біокліматичного потенціалу землі. Промисловість виробляла для села приблизно 1400 найменувань машин та знарядь. Але у відповідності з розробленою науковими закладами та Держкомсільгосптехнікою системою для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва були необхідні машини та різна техніка майже з тисяч найменувань [28]. До того ж у 1976-1980 роках Україна недоодержала 22 тисячі тракторів та 37 тисяч вантажівок, передбачених планом [29].

Якість, надійність та довговічність машин, що надходили до сільського господарства, були часто нездовільними, конструкції – застарілі. Потенціал нових машин використовувався неповністю, часто нове обладнання простоювало роками через некомплектність та відсутність запасних частин і ставало непридатним. А в той же час питома вага ручної праці була високою, що не давало змоги привчитись до непередбачуваних змін природних умов, що призводило до вагомих втрат. Сільськогосподарське машинобудування не освоїло виробництво багатьох типів машин, необхідних для завершення комплексної механізації виробництва. Розриви в механізації виробничих процесів продовжували терміни проведення сільгоспробіт, збільшували втрати продукції, занижували урожайність.

Ще однією важкою причиною загострення продовольчої проблеми в Україні в 70-х роках була концептуальна помилка про пріоритетність однієї з галузей АПК – сільського господарства. Іншим сферам – заготівлі, зберіганню, транспортуванню продукції, переробці, торгівлі нею – приділялась недостатня увага. В результаті такої політики допускалися великі втрати, оскільки потужності переробних галузей не відповідали обсягам заготівель продукції. Також важливою причиною була відсутність механізму впровадження досягнень науки у виробництво і незацікавленість у цьому безпосередніх виробників. По суті, надбання науки на практиці ігнорувалися.

Отже, перед АПК республіки на початку 80-х рр. постала складна проблема: потрібно було не лише усунути диспропорцію між попитом і пропозицією, а й забезпечити перехід АПК на якісно новий рівень науково-технічної і соціально-економічної зрілості. Соціально-

економічний зміст продовольчої проблеми визначав і основні шляхи її вирішення. По-перше, необхідно було знайти можливості для прискорення темпів розвитку сільського господарства взагалі і тваринництва зокрема. По-друге, необхідно було максимально скоротити втрати сільськогосподарської продукції на шляху від поля і ферми до столу споживача, і на цій основі збільшити вихід продукції на кожну одиницю сільськогосподарської сировини. По-третє, вдосконалити структуру продовольчих товарів, пристосу-

вати її до сучасних потреб людей. По-четверте, необхідно було збалансувати співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів народного споживання з платоспроможним попитом на них. Всі ці перспективні, довготривалі і невідкладні завдання мала вирішити Продовольча програма СРСР на період до 1990 року, розроблена у відповідності з рішеннями ХХVI з'їзду КПРС, схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Література

1. Паскарь П.А., Макеенко М.М., Вермель Д.Ф. Продовольчий комплекс СРСР: регіональні проблеми. – М.: Економіка, 1984. – 239 с.
2. Лебединський Ю.П. Агропромислова інтеграція у виробництві продуктів харчування. – Київ: Техніка, 1981. – 141 с.
3. Крилатих Е.Н. Пропорції і пріоритети у розвитку АПК. – М.: Економіка, 1983. – 232 с.
4. Степанов А.И. Реалізація аграрної політики КПСС. – М.: Мисль, 1984. – 176 с.
5. Господарчий механізм АПК / Під ред. В.А. Тихонова. – М.: Економіка, 1984. – 288 с.
6. Погорілій А.В. Індустріалізація АПК. – К.: Техніка, 1984. – 200 с.
7. Панченко П.П. Розвиток суспільно-політичного життя сучасного села УРСР: 1960-1984. – К.: Наукова думка, 1985. – 262 с.; Панченко П.П., Чишко В.С. Українське село на шляхах науково-технічного прогресу: досягнення і прорахунки (60-80 роки). – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с.
8. Бушин М.І. Соціально-культурний розвиток села на сучасному етапі. (На матеріалах УРСР). – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.
9. Аграрний ресурсний потенціал Української РСР / Відп. ред. П.В. Веденичев. – К.: Наукова думка, 1988. – 312 с.
10. Продовольчий комплекс і проблеми забезпечення населення продуктами харчування: Збірник наук. праць / Ред. Л.Г. Лустик. – К.: ЕНДП Держплану УРСР, 1986. – 158 с.
11. Дів., наприклад: Народне господарство Української РСР у 1984 році: Стат. щорічник. – К.: Техніка, 1985. – 406 с.
12. Дів., наприклад: Агропромисловий комплекс Української РСР: Стат. збірник. – К.: ЦСУ УРСР, 1987. – 128 с.; Тваринництво Української РСР: Стат. збірник. – К.: ЦСУ УРСР, 1986. – 288 с.
13. Розвиток агропромислового виробництва в СРСР: Стат. збірник. – М.: Держкомстат СРСР, 1988. – С. 20.
14. Економічні проблеми Продовольчої програми СРСР / А.А. Чухно, А.Д. Стеблянко, А.І. Типко. – К.: Вища школа; Вид.-во при Київс. ун-ті, 1984. – С. 19.
15. Розвиток агропромислового виробництва в СРСР. – С. 183.
16. Там само. – С. 185.
17. Ефективність сільськогосподарського виробництва. (Питання теорії та методології) / Відп. ред. В.А. Тихонов. – М.: Наука, 1984. – С. 28.
18. Управління АПК / Під ред. І.Г. Ушачова. – М.: Агропромвидав, 1985. – С. 34.
19. Зведені статистичні показники АПК / А.Ф. Равенко, В.В. Бондаренко, А.П. Деркач. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 132.
20. Тваринництво Української РСР: Стат. збірник. – К.: ЦСУ УРСР, 1986. – С. 14.
21. Розвиток агропромислового комплексу в республіці: Стат. збірник. – К.: ЦСУ УРСР, 1985. – С. 32.
22. Беренштейн Л.Є., Бушин М.І., Гаврилюк А.Є. Діяльність КПРС по здійсненню Продовольчої програми. – К.: Вища школа, 1986. – С. 32.
23. Розвиток агропромислового комплексу в республіці. – С. 75.
24. Народне господарство СРСР в 1984 році: Стат. щорічник ЦСУ СРСР. – М.: Фінанси та статистика, 1985. – С. 202.
25. Ващуков Л.І. Розвиток сільського господарства СРСР: Цифри і факти. – М.: Фінанси та статистика, 1986. – С. 86.
26. Квітко В.А. Методичні підходи територіального планування капіталовкладень на розвиток сільськогосподарського виробництва // Продовольчий комплекс та проблеми забезпечення населення продуктами харчування: Зб. наук. праць. – К.: ЕНДП Держплану УРСР, 1988. – С. 50.
27. АПК УРСР: Стат. збірник. – К.: ЦСУ УРСР, 1987. – С. 28-31.
28. Беренштейн Л.Є., Бушин М.І., Гаврилюк А.Є. Вказ. пр. – С. 135.
29. Розвиток агропромислового комплексу в республіці. – С. 114.

Надійшла до редакції 02.12.2003 р.